IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

O'ZBEK TILIDA YUMORNING DISKURSIV TADQIQI

Abdusalomova Nargizaxon
Farg'ona davlat universiteti Lingvistika o'zbek tili yo'nalishi magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20132163

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilidagi yumorning diskursiv tabiati pragmalingvistik, lingvokulturologik hamda kommunikativ yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda yumorning nutq jarayonidagi funksional xususiyatlari, uning kommunikativ strategiya sifatidagi o'rni va milliy-madaniy tafakkur bilan aloqasi tahlil qilinadi. O'zbek tilidagi latifa, askiya, kinoya, istehzo va qochirim kabi yumor birliklari diskursiv hodisa sifatida baholanadi. Tadqiqot davomida diskurs tahlili, pragmatik tahlil, kontekstual tahlil hamda lingvokulturologik metodlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, yumor kommunikativ muhitni yumshatish, ijtimoiy tanqidni bilvosita ifodalash va milliy mentalitetni aks ettirishda muhim vosita hisoblanadi. Shuningdek, zamonaviy internet diskursida o'zbekcha yumorning yangi shakllari shakllanayotgani aniqlandi.

Kalit so'zlar: yumor, diskurs, pragmalingvistika, lingvokulturologiya, kommunikativ strategiya, askiya, kinoya, latifa.

Kirish

Til inson tafakkuri va madaniyatining asosiy ifoda vositasidir. Nutq jarayonida inson nafaqat axborot almashadi, balki hissiy-emotsional munosabatini ham namoyon qiladi. Ana shunday kommunikativ hodisalardan biri yumordir. Yumor insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, nutqiy ziddiyatlarni yumshatuvchi va kommunikativ muvozanatni ta'minlovchi muhim pragmatik vosita hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda yumor masalasi pragmalingvistika, diskurs tahlili, psixolingvistika va lingvokulturologiya doirasida o'rganilmoqda. Ayniqsa, diskursiv yondashuv yumorni faqat kulgi vositasi emas, balki murakkab kommunikativ hodisa sifatida tahlil qilish imkonini beradi. O'zbek tilida yumor ko'proq xalq latifalari, askiya, qochirim, kinoya va istehzo shakllarida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

"Diskurs" atamasi yunon tilida "yo'l, hikoya", fransuz tilida "diskours" – nutq, lotin tilida esa "diskursus" – suhbat kabi ma'nolarni anglatadi[1] . "Diskurs" atamasining bir xil ma'noda qo'llagan g'arb va rus tilshunoslarining fikrlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin

Tilshunoslar	Diskurs bu-
E.Benvenisto, T.M.Nikolayeva, V. G. Borbotko, V. A. Kox	umumiy nutq yoki so'zlovchiga tegishli matn
Z.Xarris, D.Tannen, T.M.Nikolayeva, N.F.Alefirenko, I.Bellert	gaplar ketma-ketligi, matnning bir qismi
Y.Grimm va V.Grimmlar, T.M.Nikolayeva,V.V. Krasnix, I. N. Gorelov va K. F. Sedovlar	dialog, nutqning aqliy faoliyati, nutq ishi

[1] Saidova M.U, Nadirxanovna N.A. Diskurs tushunchasi tahlili va tadqiqi// Miasto Przyszłości Kielce, 2023, B-2 https://uniwork.buxdu.uz/resurs/13221_1_5A9D9734FC8BE99F45984EA294A756E7FE313AD3.pdf (murojaat sanasi:04.05.2023)

T.A. van Deyk	murakkab kommunikativ hodisa
M.Stabbs,A.A.Kibrik, V.N.Babayan	muloqot jarayoni va uning natijasi

O‘zbekiston milliy ensiklopediyasida “yumor” so‘ziga shunday ta’rif berilgan: “Yumor” so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib, keng ma’noda badiiy adabiyotda “yengil kulgi, hazil-mutoyiba” sifatida qo‘llaniladi. Bunda ijodkor ayrim nuqsonlar ustidan kinoya, kesatiqsiz do‘stona, xayrixohlik bilan kuladi[2]

Rus tilida tilshunos D.N.Ushakovning “Толковый словарь Ушакова” (Ushakova izohli lug‘ati) da esa yumorning quyidagi ma’nosi berib o‘tilgan: 1) незлобивая насмешка, добродушный смех; проникнутое таким настроением отношение к чему-нибудь (к чьим-нибудь недостаткам, слабостям, к злоключениям) – muloyim xanda, beg‘ubor kulish; biror narsaga (kimdirning kamchiliklari, zaif tomonlari, baxtsizliklari) shunday kayfiyat bilan singib ketgan munosabat.[3]

Tilshunos olimlar N.Hotamov va B.Sarimsoqov o‘zlarining “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘atida” “yumor”ga quyidagicha ta’rif berib o‘tishadi: Yumor-birmuncha yengil tanqidga asoslangan yengil asar”[4]

Yuqorida berilgan izohlardan anglashiladiki, kinoya va satira ko‘proq tanqidiy, grotesk va parodiya esa adabiy-badiiy shakllarda ishlatiladi. Hazil va kulgu umumxalq xususiyatlarga ega bo‘lib, kundalik hayotda erkin va samimiy ifoda shakllarini ta’minlaydi. Bu tushunchalarning har biri o‘zining maxsus leksikfrazeologik qatlamiga ega bo‘lib, turli ijtimoiy guruh va kontekstlarda samarali qo‘llaniladi. Umuman olganda, bu hodisalar tilda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, jamiyatning tanqidiy tafakkurini shakllantirish va hissiy munosabatlarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, eng ko‘p o‘xshashlik yumor va satira tushunchalari o‘rtasida uchraydi. Yumoristik asarlarda yozuvchi insonlardagi kamchiliklar kulgi yordamida tanqid qilayotganda, tanqid qilinayotgan holatni butunlay yo‘q bo‘lib ketishini nazarda tutmaydi, balki bu kamchiliklar to‘g‘rilanishini xohlaydi. Satirik asarlarda esa bu kabi kamchiliklarga nisbatan qattiq kulgi namoyish etiladi va shu jihati bilan yumordan farq qiladi. Ammo, satirada yumor elementi bo‘lgani kabi, yumorda ham satira elementi mavjuddir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yumor va diskurs tushunchasi

Diskurs tilshunoslikda nutqning ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog‘liq holdagi faoliyat shakli sifatida talqin qilinadi. T. van Deyk, M. Fuko, N. Arutyunova kabi olimlar diskursni kommunikativ jarayonning murakkab modeli sifatida izohlaydilar. Yumor esa diskurs tarkibida pragmatik maqsadni amalga oshiruvchi vosita hisoblanadi.

Yumor diskursi quyidagi xususiyatlarga ega:

kommunikativlik;

emotsionallik;

implitsit ma’no mavjudligi;

ijtimoiy baholash;

madaniy belgilanganlik.

O‘zbek tilidagi yumor diskursida milliy mentalitet va xalqona tafakkur muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, askiya janrida nutqiy raqobat, tezkor tafakkur va kinoyaviy ma’no ustuvor hisoblanadi.

O‘zbek tilida yumorning pragmatik xususiyatlari

[2] Ўзбекистон миллий энсиклопедияси. – Тошкент, 2004. – 8-том. – Б. 22.
[3] Толковый словарь Ушакова. http://ushakovdictionary.ru. (murojaat sanasi: 15.05. 2023).
[4] Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент, 1979. – Б. 361.

Pragmalingvistika nutqning maqsad va ta’sir mexanizmlarini o‘rganadi. Yumor ham muayyan pragmatik vazifalarni bajaradi. O‘zbek nutqida yumorning quyidagi pragmatik funksiyalari mavjud:

1. Kommunikativ muhitni yumshatish

Yumor suhbatdagi rasmiylikni kamaytiradi va samimiy muhit yaratadi. Masalan:

“Domla, bugun dars qiyin bo‘ldimi?” “Dars emas, talabalarning jim o‘tirishi qiyin bo‘ldi.”

Mazkur misolda kulgi orqali kommunikativ taranglik kamaytirilgan.

2. Ijtimoiy tanqid vositasi

O‘zbek xalq yumorida jamiyatdagi kamchiliklar kinoya orqali ifodalanadi. Ayniqsa, latifalarda mansabparastlik, dangasalik yoki rasmiyatchilik tanqid qilinadi.

3. Shaxslararo munosabatni boshqarish

Yumor insonlar o‘rtasidagi psixologik masofani qisqartiradi. Shu bois o‘zbek nutqida qochirim va hazil do‘stona munosabat belgisi sifatida qo‘llanadi.

Yumorning lingvokulturologik xususiyatlari

Lingvokulturologiya til va madaniyat munosabatini o‘rganadi. Yumor milliy madaniyat bilan chambarchas bog‘liq hodisadir. O‘zbek xalqining hazil-mutoyibaga moyilligi xalq og‘zaki ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Askiya o‘zbek xalqining noyob og‘zaki san’ati bo‘lib, unda so‘z o‘yini, kinoya va metaforik ifoda muhim ahamiyat kasb etadi. Askiyada nutqning yashirin ma’nosi tinglovchi tomonidan tez anglanishi talab qilinadi. Bu esa yumorning diskursiv tabiatini ko‘rsatadi.

Masalan:

“Sen juda kamgap ekansan.” “Gap qimmat zamonda tejamkorlik qilyapman.”

Ushbu misolda iqtisodiy leksika metaforik tarzda qo‘llanib, kulgi effekti yuzaga kelgan.

Yumorning diskursiv strategiyalari

O‘zbek tilidagi yumor quyidagi diskursiv strategiyalar orqali shakllanadi:

1. Kinoya strategiyasi

So‘zning bevosita emas, aks ma’noda qo‘llanishi kulgi hosil qiladi.

2. Mubolag‘a strategiyasi

Hodisani ortiqcha bo‘rttirish yumorning ta’sirchanligini oshiradi.

3. So‘z o‘yini

Omonim, sinonim va ko‘p ma’noli birliklar asosida kulgi yuzaga keladi.

4. Kontekstual zidlik

Nutq vaziyati bilan mazmun o‘rtasidagi nomuvofiqlik yumor hosil qiladi.

O‘zbek yumorining diskursiv ahamiyati

Yumor jamiyatdagi kommunikativ muvozanatni saqlashga xizmat qiladi. U konfliktlarni yumshatadi, ijtimoiy tanqidni bilvosita ifodalash imkonini beradi va milliy madaniyatni aks ettiradi. Diskursiv nuqtayi nazardan yumor inson tafakkuri, madaniyati va nutqiy strategiyalarining uyg‘unlashgan ko‘rinishi hisoblanadi.

Bugungi kunda internet diskursida ham o‘zbekcha yumorning yangi shakllari paydo bo‘lmoqda. Memlar, ijtimoiy tarmoq hazillari va satirik postlar zamonaviy yumor diskursining tarkibiy qismiga aylandi.

Xulosa

Yumor – til vositalari orqali kulgi, istehzo va noodatiylikni ifodalovchi hodisa bo‘lib, satira, kinoya, grotesk va parodiya kabi yondosh konseptlar bilan farqlanadi. Yumor diskursi esa frazeologik birliklarning konnotativ qo‘llanilishi, semantik o‘yinlar, stilistik vositalar, pragmatik unsurlar, sintaktik qurilmalar va emotsional effektlar bilan yuzaga keladi hamda kuchli kommunikativ ta’sir yaratishga xizmat qiladi. Shuningdek, yumor har qanday til va madaniyatda insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy yaqinlik va emotsional aloqani mustahkamlovchi muhim vosita

hisoblanadi. U muloqot jarayonini yengillashtiradi, rasmiylik darajasini pasaytiradi hamda ijtimoiy integratsiya va madaniyatlararo anglashuvni kuchaytirishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilidagi yumor murakkab diskursiv hodisa bo‘lib, u pragmatik, lingvokulturologik va kommunikativ xususiyatlarga ega. Yumor nutq jarayonida nafaqat kulgi hosil qiladi, balki ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, milliy qadriyatlarni ifodalaydi va kommunikativ strategiyalarni amalga oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek yumori milliy mentalitet va madaniy tafakkurning muhim ko‘rinishlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Arutyunova N. D. Diskurs nazariyasi masalalari. — Moskva, 1990.
2. Dijk T. A. Discourse and Context. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
4. Saidova M.U, Nadirxanovna N.A. Diskurs tushunchasi tahlili va tadqiqi// Miasto Przyszłości Kielce, 2023, B-2 https://uniwork.buxdu.uz/resurs/13221_1_5A9D9734FC8BE99F45984EA294A756E7FE313AD3.pdf (murojaat sanasi:04.05.2023)
5. Mahmudov N. Til va nutq masalalari. — Toshkent, 2013.
6. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. — Toshkent, 2010.
7. Fuko M. Diskurs tartibi. — Moskva, 1996.
8. Yo‘ldoshev B. O‘zbek nutq madaniyati va uslubiyati. — Toshkent, 2007.
9. Karimov S. Pragmatika va nutqiy kommunikatsiya. — Toshkent, 2015.
10. Ўзбекистон миллий энсиклопедияси. – Тошкент, 2004. – 8-том. – Б. 22.
11. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент, 1979. – Б. 361.